

Společenská objednávka opakovaně a stále naléhavěji formuluje požadavek na zpracování prognóz způsobu života. Jestliže opomeneme fakt, že zadavatelům obvykle není jasno, který z možných typů uvažování o budoucnosti chtějí získat [Bestužev—Lada], překračování současného směrem k budoucímu je nepochybně legitimním úkolem společenské vědy. Přestože se o jeho řešení opakovaně pokoušíme,⁽¹⁾ jsme stále pouze na začátku.

Přechod od uchopení minulosti k identifikaci alternativních vývojových perspektiv způsobu života je velmi obtížný nejen pro samotnou povahu prognózovaného jevu, jeho komplexnost, mnohonásobnou vnitřní provázanost, složitou vnější determinaci a relativní vývojovou autonomnost, opírající se jednak o setrvačnost hmotných a duchovních procesů, jednak o aktivní intervenující roli společenského a individuálního subjektu.

Přes výrazný pokrok v pochopení souvislostí a vztahů mezi jednotlivými stránkami lidského života a objektivními vnějšími podmínkami nemáme dopracován funkční model vývoje způsobu života, chybí nám ukazatele mnoha kvalitativních určení, hlubší poznání stavu a účinků společenského a individuálního vědomí, dokonce se nám dosud nepodařilo ani zpracovat všechny dostupný empirický materiál. Kapacitní podmínky nám neumožnily využít některé ze specifických prognostických metod. Ve své snaze o pohled do budoucna se musíme opírat převážně o intuitivní odhady, jejichž základem jsou poznaté vývojové tendence a rozpory a hypotézy očekávaných efektů makrospolečenských změn. Proto také předložený text není ničím více než další etapou na cestě k rozvoji prognostického myšlení v této oblasti.

1. Dosažený stav a vývojové rozpory

1.1.

Hovoříme-li o způsobu života jako o obecných, podstatných rysech způsobu lidské existence, lidské aktivity a reprodukce lidského života, nepostihujeme celou bohatost, konkrétnost a strukturovanost sociálních jevů, zachycujeme sociální rozvoj společnosti v jeho průmětu do individuální roviny. Tímto zjednodušením však získáváme výhodu uceleného pohledu, možnost uchopení vzájemných závislostí, struktur a vztahů jak v komplexu životních projevů, tak mezi ním, společenským celkem a lidskou osobností. Smyslem prognózy rozvoje způsobu života proto není řešení jednotlivých dílčích konkrétních sociálních problémů, ale právě pokus o identifikaci obecných, podstatných souvislostí, jednotlicí vývojové logiky i vnitřních dynamických rozporů.

(1) První pokusy o prognózu způsobu života spadají do začátku sedmdesátých let, kdy vznikla studie *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*, pokračovaly v roce 1980 v souvislosti se zpracováním prognózy *Československo 2000* a v roce 1983, kdy byly připravovány materiály pro *Prognostickou studii k vybraným problémům ekonomického a sociálního rozvoje*.

Vycházíme přitom z poznání podvojného vztahu mezi způsobem života a vývojem společnosti. Způsob života je produktem, mnohonásobně podmíněným výsledkem vývoje společnosti v rozporné jednotě působení všech jeho stránek. V tomto svém významu je způsob života indikátorem dosaženého stupně politického, ekonomického, sociálního a duchovního rozvoje, kritériem sociální efektivity společenského reprodukčního procesu a jako prostředek osobnostního rozvoje vystupuje formování socialistického způsobu života i v podobě sociálního cíle společnosti.

Tento výsledný, kritériální a cílový vztah způsobu života a společenského reprodukčního procesu má však stejně závažný a teprve v posledním období docenovaný komplement. Způsob života je nejen cílem, ale také prostředkem společenského vývoje, sociální silou, aktivním článkem společenského systému. Člověk tím, jak pracuje a žije, jakým způsobem rozvíjí a využívá své životní potence, kam — podmíněn společenskými vztahy — orientuje svou produktivní i reprodukční aktivitu, urychluje nebo zpomaluje společenský pokrok.

Vývoj způsobu života jako komponentu společenského vývoje je nadán určitou autonomií, podmíněnou tím, že se v něm silně prolínají elementy minulosti, současnosti i uvědomělou aktivitou produkované elementy budoucnosti, že spojuje objektivní vnější determinaci se subjektivním vnitřním dynamismem. V zásadě však představuje neoddělitelný, integrální, funkční článek společenského reprodukčního procesu, přizpůsobený jeho mechanismům a zákonitostem, jeho možnostem i omezením. Je relativně stabilním, dynamicky rovnovážným systémem, s pomalým časem změny, vysokou setrvačností, silnou historickou kontinuitou a mezigenerační reprodukovatelností. Zdrojem jeho inovačního, společnost dynamizujícího potenciálu je uvědomělá a cílevědomá, vytvářející a přetvářející lidská činnost, zaměřená na zdokonalování životních podmínek, lepší uspokojování potřeb, obohacování životních prožitků, která složitým mechanismem společenských vztahů, součinnosti a konkurence, dělby a směny činností a jejich produktů koneckonců vyúsťuje v celospolečenský pohyb.

Vývoj způsobu života v každé společnosti probíhá v sociálně diferencovaných formách v závislosti na objektivních i subjektivních činitelích společenského postavení, životní situace i vlastnostech lidské osobnosti. Povaha této vnitrosociální diferenciace způsobu života, její sociální obsah, důsledky, výskyt a relativní závažnost diferenciačních činitelů jsou jednou z neodělitelných charakteristik povahy společenského systému a historicky se mění v závislosti na změnách společenských poměrů, třídních vztahů, na vývoji společenské dělby práce. Úsilí o identifikaci rozporů a obecných vývojových tendencí ve způsobu života se proto musí opírat o znalost třídních a skupinových vývojových specifik a musí se také vývojem vnitrosociální diferenciace explicitně zabývat.

1.2.

Změna mocensko-politických a ekonomických poměrů, která zahájila proces výstavby kvalitativně nového typu společnosti, znamenala i zásadní změnu podmínek a stimulů pro vývoj lidského života. Empirické analýzy potvrzují,(2)

(2) Stať se opírá o výsledky empirických analýz zpracovaných kolektivem oddělení pro výzkum socialistického způsobu života ÚFS ČSAV za poměrně dlouhé období, zejména však o materiály obsažené v *Hypotéze prognózy rozvoje životního způsobu v ČSSR*, Praha, ÚFS ČSAV 1986.

že výstavba socialismu je spojena s postupným vyzráváním a šířením nového, kvalitativně odlišného socialistického způsobu života.

Jeho základem a určujícím prvkem se stává účast na společenské práci, jako prostředek seberealizace i zdroj obživy, jako základní občanská povinnost, ale také právo a jistota, zaručená společností tvorbou dostatečného počtu pracovních příležitostí. Práce se postupně stala samozřejmou součástí života všech společenských tříd a skupin i jednou z klíčových životních hodnot. Podíl na společenské práci se stává kritériem podílu na rozdělování společenského bohatství i zárukou dalších společenských práv a jistot.

Socialistická společnost přejímá záruky za zabezpečení základních podmínek existence a úměrně rozšiřujícím se hmotným možností i za uspokojování dalších společenských a individuálních potřeb. Široce koncipovanou sociální politikou napomáhá překonávat obtíže životní situace, podporuje demografické procesy, intervenuje do cenových relací. Rozvojem národního hospodářství, zdokonalováním společenských hmotných a institucionálních podmínek života, společenské nabídky výrobků a služeb pro osobní spotřebu a růstem příjmů zajišťuje společnost růst uspokojování potřeb a životní úroveň. Vysokého stupně dosáhla zejména v uspokojování základních potřeb, v růstu vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby. Postupně zdokonaluje i podmínky pro uspokojování náročnějších potřeb fyzického a duchovního rozvoje.

Zvyšováním úrovně vzdělání, rozvojem kultury a demokratizací přístupu k nim zajišťuje socialistická společnost růst kulturní úrovně, projevující se v první řadě v kultuře každodenního života a uspokojování základních potřeb, v překonávání sociálních bariér kulturních zájmů a kulturních aktivit a v postupném rozšiřování sociální základny jejich participantů.

Stimulováním široké účasti pracujících na rozvoji výroby i na řízení a správě společnosti získává společnost významný zdroj své dynamiky; současně vytváří v těchto činnostech i nové stimuly osobnostního rozvoje.

Komplexem změn v podmínkách a délce práce i ve způsobu zabezpečování každodenní reprodukce se podařilo rozšířit objem volného času, zejména zaměstnaným ženám, a zdokonalily se společenské i individuální podmínky pro jeho aktivní využívání. Poměrně vysoké úrovně dosáhla domácí a zahraniční turistika, masově se rozšiřují formy druhého bydlení.

Projevem nové kvality socialistických společenských poměrů je cílevědomě řízená nerovnoměrnost rozvojových procesů, zaměřená na urychlování vývoje původně méně rozvinutých společenských tříd, vrstev a skupin a na překonávání zděděných sociálně třídních nerovností. Postupně bylo dosaženo vysokého stupně vyrovnání podmínek a způsobu života dělnické třídy, družstevního rolnictva a pracující inteligence a byly ve značné míře překonány i další sociální nerovnosti, jejichž původcem byly třídní antagonismy minulosti — nerovnosti mezi městem a venkovem, mezi oběma republikami, mezi obyvateli centrálních a pohraničních, průmyslových a zemědělských území, mezi příslušníky různých národů, národností a etnických skupin. Kvalitativního skoku bylo dosaženo ve vyrovnávání společenského postavení mužů a žen, v demokratizaci rodiny. Prosazováním rozdělovacího principu odměny podle množství, kvality a společenského významu vykonávané práce vytváří socialistická společnost nový, i když stále ještě historicky omezený typ sociálně spravedlivé diferenciaci.

Tyto prvky a rysy socialistického způsobu života sice vyzrávají a šíří se nestejně, diferencovaně v různých sociálních skupinách a prostředích, často existují spíše v potenci, v zárodečných nebo nedokonalých formách.

Představují však základ, východisko dalšího vývoje, které je možno a nutno dále rozvíjet.

1.3.

Současně lze ve způsobu života identifikovat elementy a nositele historicky přežitých, setrvačných či implantovaných životních forem, ohlasy krizových jevů soudobého kapitalismu a především pak množství problémů vlastních této společnosti, které se dosud nepodařilo vyřešit pro nedostatek poznání, času, prostředků, nebo které nově vznikají v důsledku objektivních překážek i subjektivních omylů. Projevuje se v nich extenzivní povaha ekonomického rozvoje, nivelizačně pojaté uskutečňování sociální rovnosti, pomalá dynamika a omezený objem spotřebních zdrojů, nedostatečná koncepčnost, citlivost a pružnost sociální politiky, ne vždy dostatečně účinné formy rozvoje socialistické demokracie, nedostatečná účinnost výchovně vzdělávacích procesů, pomalé tempo růstu kulturní úrovně.

Z hlediska realizace sociálních cílů i aktivizace sociálních sil vystupuje do popředí v první řadě *nizká účinnost společenské práce* jako ekonomického prostředku i zdroje utváření lidského života a rozvoje osobnosti. Projevují se zde nejen bariéry spočívající v dosavadní podobě dělby práce, v technické a technologické úrovni výroby, ale i bariéry ve výrobních vztazích, v mechanismech pracovní stimulace, v sociálním klimatu na pracovištích. V části profesí vysoce kvalifikované tvůrčí práce se sice prosazuje orientace na špičkový výkon, ani tam však zdaleka není ve vztahu k práci převažující. Typická je *orientace na výkonový standard*, na klidnou a spokojenou práci, do níž není třeba vkládat mimořádné úsilí a která ponechává dostatek času i sil pro naplňování vlastních představ o mimopracovním životě. Mechanismus odměňování za práci nereaguje dostatečně na zvýšené úsilí, větší znalosti a schopnosti, lepší výsledky; i existující diferenciační prostor je málo využíván pod tlakem převládající nivelizační atmosféry. Také možnosti vzestupné profesní dráhy jsou málo ovlivnitelné zvýšeným výkonem. Velmi často a poměrně silně se vyskytuje pocit *nevyužití dosažené kvalifikace*, práce neposkytuje převážně většině pracujících stimuly k dalšímu kvalifikačnímu růstu a sebevzdělávání. Tyto skutečnosti jsou subjektivně reflektovány systémem hodnot, pracovních a životních postojů, v níž práci sice přísluší významné místo, není však chápána jako prostředek, jímž lze uvědoměle měnit podmínky vlastního života.

Nedostatečná efektivnost a dynamika společenské výroby, *neefektivní prosazování zákona ekonomie času* se odráží ve vysoké spotřebě pracovního času. Denní, týdenní i roční pracovní doba jsou delší než v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích, zejména u žen. Organizace pracovních režimů je přitom velmi rigidní, administrativně přizpůsobená unifikované šabloně, netolerující zájem jak o zkrácení, tak o prodloužení pracovních úvazků.

Věcná *struktura nabídky výrobků a služeb* pro tržní spotřebu neodpovídá poptávce objemem, kvalitou, cenovou úrovní, zaostává dynamikou zavádění výrobních inovací. Nedostatečné zabezpečení trhu je příčinou řady nežádoucích jevů — objektivního snížení úrovně uspokojování potřeb, expanze kompenzační naturální produkce nedostatkového sortimentu, kumulace ne-realizovaných prostředků u části populace, protisocialistických jevů v distribuci, pomalé modernizace forem prodeje aj. Současné s nedostatečnými kapacitami, kvalitou, vysokou cenovou úrovní a v mnoha případech i neexistencí potřebných služeb se poruchy trhu podílejí na *rostoucím zatížení domác-*

ností výrobními, opravářskými a údržbářskými činnostmi. Dosažená životní úroveň je z podstatné míry kryta individuální prací. Vysoká časová náročnost zabezpečování hmotných podmínek života omezuje škálu i frekvenci možných reprodukčních a rozvojových aktivit.

Značné problémy existují i v úrovni a kvalitě zabezpečování potřeb ze společenských spotřebních fondů, zejména v rozvoji zdravotnictví, ve školství, v sociální péči, ale také v hromadné dopravě, v rozvoji spojové a komunikační sítě, v komunálních službách a rozvoji infrastruktury sídel. Odráží se zde celkově nízká úroveň technizace, omezování investičních i provozních prostředků, nedostatečná vybavenost kádry, pomalost organizačních inovací, nepružnost všech systémů. Zaostáváme za potřebami i v tvorbě materiálních a institucionálních podmínek pro zájmovou činnost, technickou a uměleckou tvořivost, sebevzdělávání, náročnější kulturu, masový sport a rekreaci. Institucionální nerozvinutost je další závažnou překážkou rychlejšího posunu životních orientací z uspokojování základních potřeb k potřebám kultivačním a rozvojovým.

Volný čas, málo dynamický co do objemu, plní dosud převážně regenerační, odpočinkové a zábavné funkce. Klesá frekvence náročnějších kulturních, vzdělávacích, participačních aktivit, volný čas nedostatečně přispívá k rozšíření reprodukci pracovní síly. Optimálnější formy trávení volného času jsou stimulovány růstem vzdělání. Vzdělanostní dynamika se však výrazně zpomalila, v celospolečenských průměrech je nesena převážně generační směnou. Dobrovolné a angažované zapojení do rozhodovacích a řídicích procesů se potýká s formálností a nízkou účinností řady užívaných forem a je koncentrováno u menší části aktivního jádra populace.

Poslední léta stále naléhavěji signalizují, že nezvládnuté problémy zasahují již i *procesy biologické reprodukce* společnosti. Nejde jen o problémy porodnosti, kde se posledními zásahy v sedmdesátých letech podařilo pouze zesílit již existující demografickou vlnu s řadou následných obtíží. Jde o řadu varovných příznaků upozorňujících na zhoršování zdravotního stavu populace a zastavení růstu střední délky života, na nichž se podílí problémy životního prostředí, kvality potravin a zdravé výživy, zdravotnické prevence a profylaxe, nedostatek pohybu aj.

Také ve *vývoji vnitrosociální diferenciace podmínek a způsobu života* lze identifikovat řadu otevřených problémů. Vzniká otázka, zda bylo dosaženo dostatečné dynamiky sociálního rozvoje všech složek dělnické třídy, zejména jejího velkoměstského průmyslového jádra. Se značnou naléhavostí jsou kladeny i otázky podmínek a způsobu života inteligence, zejména její tvůrčí vědecké, řídicí a technické složky, která nese v dělbě společenské práce zodpovědnost za vývoj vědy a urychlení jejího osvojení ve výrobě. Diferenciace *odměňování v závislosti na výsledcích práce* je málo účinná. Vazba mezi prací, mzdou a životní úrovní je dále oslabována redistribucí příjmů v domácnostech různého složení i řadou dalších procesů, jejichž výsledkem je dosud sociálně plně neidentifikovaný nový průřezový typ diferenciace v úrovni příjmů, peněžních rezerv a hmotných možností, který není spojen s výsledky práce, ale s extenzitou pracovního zapojení, dostupností jiných legálních i nelegálních, pracovních i nepracovních hmotných zdrojů, s dostupností výrobních prostředků pro naturální produkci a melouchaření, s rozsahem rodičovské pomoci aj. Prohlubuje se *absolutní vnitrosociální rozpětí příjmů* a úrovně spotřeby a spolu s tím se otevírají jak otázky zabezpečení skupin žijících na úrovni sociálního, či dokonce životního minima, tak otázky luxusních forem spotřeby, jejich vývoje, sociálních funkcí a nositelů.

Přes dlouhodobé úsilí se nedaří podstatně omezovat výskyt protihumánních, protisocialistických a protispolečenských jevů, počínaje hospodářskou kriminalitou, korupcí, přes narkomanií a alkoholismus až po společenskou pasivitu, konzumní přístup k životu, akceptování socialismu nepřátelských ideologií.

Pokusíme-li se obecněji zhodnotit vztah současného způsobu života k dynamice společenského a zejména pak ekonomického vývoje, musíme konstatovat, že je spíše činitelem stabilizujícím, konzervujícím status quo než činitelem inovačním a dynamizačním. Sociální zdroje jsou využívány extenzivně a málo efektivně, nevyužité rezervy dovedností, zájmů a sociálních sil jsou orientovány spíše na individuální než společenské formy. Vysoká míra administrativní reglementace, unifikace, byrokratizace zužuje prostor pro uplatnění zájmů a uvědomělou tvorbu vlastního života a tím ve skutečnosti snižuje míru využití subjektivního dynamického potenciálu. Nedostatečně je uvolněn a využíván prostor pro politickou aktivitu. Kultura a umění si přes určitou demokratizaci zachovávají řadu rysů sociální výlučnosti; další šíření vzdělanosti a duchovních hodnot naráží na objektivní institucionální a kapacitní bariéry.

Nedořešené problémy a vývojové rozpory způsobu života vymezují pole sociální změny, její vnitřní dynamické zdroje i prostor a směry možného společenského zásahu.

2. Potřeba řízené kvalitativní změny

Vývoj způsobu života v každém lidském společenství je složitou výslednicí rozporného působení celého komplexu společenských procesů ve značně nepřehledné konfiguraci příčinných faktorů a hybných sil. Položíme-li si otázku, jak do tohoto dynamického silového pole vstupuje sám způsob života, zdá se, že lze identifikovat tři určující a přitom rozporné silové faktory:(3)

— imanentní silná vývojová *setrvačnost* všech elementů, struktur a vztahů, rezistence, inerce vůči změně; nejde o nehybnost, ale o takovou formu pohybu, v němž jsou akcelerační a retardační procesy víceméně v rovnováze, v níž probíhá kvantitativní růst a je zabezpečována prostá reprodukce;

— vysoká optimalizační *adaptabilita* na vnější změnu, schopnost nalézt ve společenských poměrech taková řešení, která optimalizují formy lidské existence, přizpůsobit se poměrům a využít možnosti, které jsou jimi vytvořeny; sociální adaptabilita jako výraz životaschopnosti člověka i lidského společenství je vysoce aktivním procesem, jehož sociální obsah je dán povahou změny společenských poměrů, které adaptaci vyvolávají a usměrňují;

— uvědomělá a cílevědomá *schopnost aktivního přetváření* vnějších podmínek, podmíněná typem osobnosti, její orientací, stupněm jejího rozvoje; diferencovaný aktivní přetvářecí potenciál osobnosti je sociálním, nikoliv biologickým faktorem, i když má pravděpodobně určitý fyziologický základ, který je sociálními a kulturními procesy rozvíjen, stimulován a využíván. Jeho účinnost se zvyšuje organizovaností, kolektivní součinností.

V zásadě však bude konkrétní vývojová alternativa způsobu života záviset na konečných efektech rozporného vzájemného působení všech stránek a aspektů společenského reprodukčního procesu. V nejobecnější poloze lze

(3) Žádná z těchto vnitřních sil nemá jednoznačný vztah k dynamice společenského reprodukčního procesu, může ho stejně tak urychlovat jako zpomalovat v závislosti na konkrétních společenských poměrech, postavení a zájmech jejich nositelů. Identifikace uvedených faktorů je prvním pokusem o odpověď na položenou otázku a má proto značně hypotetický charakter.

řící, že ekonomický vývoj rozhodne o kvalitativních změnách podmínek a forem práce i podmínek a forem spotřeby, včetně dopadů do životního prostředí.(4) Politický vývoj ovlivní celkové zaměření, volbu forem a prostředků dynamizačního úsilí a zejména pak míru zapojení a využití tvůrčích sil lidského faktoru. Rozvoj vzdělanosti a kultury musí zabezpečit vytvoření znalostních předpokladů pro výkon pracovních, občanských i rodinných rolí i pro kultivaci systému lidských potřeb a napomáhat usměrňování hodnotového a motivačního zázemí. Svěbytné sociální procesy musí podpořit zvyšování účinnosti aktivního působení subjektivních sil. Ekonomické a politické, sociální a kulturní procesy jsou mnohostranně vzájemně spjaty a podmíněny.

Stejně tak, jako nelze žádoucího ekonomického růstu dosáhnout bez zdomakonalování politických procesů, sociální organizace společnosti a bez podpory ze strany duchovního života, nelze ani ve způsobu života očekávat podstatné změny jen na základě dílčích izolovaných zásahů do některé sféry společenské reprodukce (například do ekonomického mechanismu) či do některé izolované oblasti lidského života (úrovně spotřeby). Jak společenský reprodukční proces, tak proces reprodukce lidského života představují integrované, vnitřně i navzájem propojené celky. Chceme-li urychlit rozvoj socialistického společenského systému, musíme vytvořit novou podobu dynamické reprodukční rovnováhy v celém společenském organismu. K tomu ovšem nestačí kvantitativní růst, je nutno dosáhnout kvalitativní změny v mechanismech fungování jak společenského celku, tak v podmínkách lidského života.

Analýza dosavadního stavu vývoje socialistického způsobu života, jeho problémů a rozporných vývojových tendencí nás vede k závěru, že prosté pokračování dosavadního vývoje, extrapolace založených trendů i za předpokladu určitého oživení ekonomického růstu, by pravděpodobně vedla přes dílčí zlepšení ve spotřebních možnostech ke značnému zpomalení či dokonce zastavení procesu prohlubování a šíření socialistického způsobu života. Naopak by bylo nutno očekávat upevňování dosud založených rozporných vývojových tendencí, zejména snižující se efektivnost využití činného tvůrčího potenciálu společnosti, zaostávání v kultivaci systémů potřeb a úrovni jejich uspokojování, prohlubování nežádoucího obsahu vnitrosociální diferenciace, posilování protisocialistických jevů, deformace socialistického vědomí a morálky.

Ve složité souvztažnosti politických, ekonomických, sociálních a duchovních procesů patří dnes jednoznačná priorita a také zodpovědnost za další vývoj politice, která musí svými nástroji a prostředky dosáhnout narušení vývojové setrvačnosti, zformulovat směr žádoucích změn a vytvořit prostředky k jejich dosažení. Dokumenty XVII. sjezdu KSČ, XXVII. sjezdu KSSS i následující opatření k realizaci jejich usnesení učinily v tomto směru významné kroky.

Cesta od uvědomění si potřeby kvalitativní změny k projektu optimalizace rozhodovacích a řídicích procesů je však velmi obtížná. Základní parametry hledaných řešení vycházejí z ideálů, cílů a principů socialismu, z požadavku upevňování a šíření nové kvality lidského života, demonstrující historickou

(4) Podstatná přitom budou nejen dosažená růstová tempa, ale způsob jejich dosahování. Zcela odlišné sociální důsledky bude mít ekonomický růst založený na posílení či vyloučení soukromého sektoru, ekonomický růst spojený s prohloubením absolutního rozměru vnitrosociální spotřební diferenciace či jen se změnou diferenciačních principů. Stejně tak bude důležité, zda budou úspory pracovního času věnovány na rozšiřování produkce nebo zkracování pracovní doby a jakými formami, jak budou řešeny otázky plné zaměstnanosti aj.

přednost socialismu jako společnosti orientované na všestranný rozvoj člověka a plné rozvinutí i využití jeho tvůrčích schopností. Konkretizace postupných dílčích cílů, hledání nástrojů a mechanismů společenského utváření lidského života se střetává jak se subjektivními překážkami nedostatku poznání a předvídatosti, tak s objektivně omezenými zdroji, rozporností zájmů, neexistencí jednoduchých a jednoznačných řešení aj. Akceptování úkolu urychlit rozvoj socialismu vytváří nový kontext, v němž je nutno přehodnocovat řadu vžitých představ, zaběhnutých praktik, rozhodovacích schémat. Otázka, co je či není v souladu se zájmy socialismu, které sociální zkušenosti je nutno dále využívat a rozvíjet, kde je nutno naplnit staré formy novým obsahem a kde naopak je nutno tradiční přístupy překonat, je zatím otevřená. Uvažování o budoucnosti nemůže vyústit v názorný konkrétní model socialistického životního ideálu; představy o něm budou vyvrátat s vývojem socialismu nejen v národním, ale i v mezinárodním rámci.

To, co podle mého názoru můžeme a musíme udělat v první řadě, je pokusit se na základě obecných cílových představ identifikovat soustavu optimalizačních hledisek.

3. Cíle a optimalizační kritéria

Při volbě optimalizačních kritérií řídicích a rozhodovacích procesů je možno vycházet na jedné straně ze základního sociálního cíle socialistické společnosti, jímž je zabezpečení všestranného harmonického rozvoje všech jejích členů. Socialistická společnost, omezená dosaženým stupněm svého sociálně ekonomického rozvoje, se však může k tomuto cíli pouze postupně přibližovat, a to zdaleka ne frontálně, přímočaře, nediferencovaně. Socialismu adekvátní cesta spojuje všeobecný rozvoj se sociálně spravedlivou diferenciací, založenou na pracovních zásluhách a sociálních jistotách.

Z poznání vzájemné spjatosti a podmíněnosti ekonomického a sociálního rozvoje vyplývá na druhé straně aktuální úkol co nejvíce rozvinout a využít potence skryté v lidském faktoru. Realizace tohoto úkolu je nezbytnou podmínkou urychlení sociálně ekonomického rozvoje, a proto i klíčem k uvolnění dalších žádoucích změn.

Vyjdeme-li z takového pojetí společenských úkolů a cílů, seskupí se nám představy žádoucích změn způsobu života kolem tří jednotlicích kritérií:

- a) zabezpečování dalšího růstu průměrné společensky dosažené hmotné a kulturní úrovně, růstu společenského standardu, normy, vzoru,
- b) prosazování sociálně spravedlivé diferenciacie, která přitom v sobě obsahuje stimuly k vyššímu společenskému využívání subjektivního potenciálu,
- c) aktivizace lidského faktoru, způsobu života jako jedné ze sociálních sil společenského reprodukčního procesu.

Jejich formulace je však jen výchozím krokem, který teprve otevírá věcnou složitost a rozpornost rozhodovacích alternativ.

3.1. Další zdokonalování materiálních a duchovních podmínek života

Předpokladem prosazování žádoucích změn ve způsobu života je dosažení kvalitativního skoku v jeho materiální bázi zvýšením konečných spotřebních užitečných efektů celého národohospodářského komplexu.

— Jednoznačnou prioritou se stává *komplexní řešení problémů zdravého způsobu života*, zabezpečení kvantity i kvality reprodukce lidského potenciálu společnosti. Klíčovým problémem je zde zastavení negativních tendencí ve

vývoji životního prostředí a vytvoření předpokladů pro jeho regeneraci a další kultivaci v zájmu dokonalejšího uspokojování lidských potřeb. Současně jde o zabezpečení biologické nezávadnosti potravin a celého systému zdravé výživy, zvýšení úrovně léčebné, profylaktické a preventivní péče, udržování fyzické kondice, masového sportu a rekreace, o zabezpečení optimální úrovně porodnosti a zkvalitnění výchovy mladých generací.

— *V oblasti práce a zaměstnanosti* by mělo řízené prosazování změn ve společenské dělbě práce v důsledku technických a technologických inovací směřovat k obohacování obsahu práce, k vytěsňování dehumanizovaných pracovních činností, ke zvyšování atraktivity a kultivačního potenciálu práce. Současně je nutno citlivěji přizpůsobovat podmínky i formy pracovní činnosti, způsob využití a reprodukce pracovní síly specifickým požadavkům, které na ni klade pracovní proces. Prosazení intenzifikační strategie vyvolá potřebu nové koncepce efektivní zaměstnanosti. Zabezpečení plné zaměstnanosti ve smyslu uspokojení poptávky po práci ve všech skupinách populace, včetně osob v poproduktivním věku, je nutno považovat nejen za základní pilíř sociálních jistot, ale za základ ekonomické a sociální stability socialistické společnosti. Z tohoto důvodu je zvláště naléhavé vytvořit mechanismus organizačních a institucionálních inovací, který povede k tvorbě nových pracovních míst pro přesun uvolňovaných kapacit do nevýrobních odvětví. Prostorem pro oslabení rozporu mezi nabídkou pracovních míst a poptávkou po práci je například také zvýšení variantnosti pracovních režimů, zvýšení tolerance vůči zkracování pracovních úvazků, a to nejen u žen. Zkracování zákonné délky pracovní doby je v zásadě racionální jen tehdy, nevede-li k přesunu pracovní kapacity ze společenského do individuálního sektoru; předpokládá proto kvalitativní skok v zabezpečení tržní nabídky výrobků a služeb. Urychleně je však nutno hledat podmínky pro zkrácení týdenní pracovní doby na 40 hodin při zachování režimu pět plus dva, a pro diferencované prodloužení délky dovolené o jeden týden.

— *V oblasti vzdělání a kvalifikace* je nutno zabezpečit tempa růstu vzdělanosti mladých generací srovnatelná s vývojem ve vyspělých kapitalistických zemích, a to při zdokonalování obsahu a účinnosti komplexně pojatého výchovně vzdělávacího procesu jak z hlediska potřeb pracovního začlenění, tak z hlediska všeobecné občanské a životní přípravy. Předpokladem je podstatné zdokonalení materiální, technické i kádrové základny školského i mimoškolského systému. Urychlování technických, technologických a strukturních změn zvyšuje požadavky na plánování struktury a obsahu profesně kvalifikační přípravy i na přeměnu vzdělávání v celoživotní proces, na systém doškolování a přeškolování pracovních sil, na zdokonalování podmínek pro zájmové sebevzdělávání prostřednictvím audiovizuálních i tradičních médií. Adekvátnější rozmístování kádrů podle schopností vyžaduje zvýšení citlivosti výběrových procedur vůči skutečným, nikoli pouze formálním kvalifikačním předpokladům.

— *Ve sféře potřeb uspokojovaných ze společenských spotřebních fondů* je společným jmenovatelem současného stavu technická nerozvinutost, kapacitní a zdrojová podvázanost, která se odráží v nedostatečné kvalitativní úrovni zabezpečování jednotlivých potřeb. V některých odvětvích zřejmě existují určité rezervy v racionalizaci spotřeby, popřípadě ve změnách alokace zdrojů (bytová výstavba, sport a rekreace, zčásti zřejmě i hromadná doprava). Růst příjmové úrovně nevylučuje větší zapojení prostředků obyvatelstva při uspokojování některých potřeb a růst podílu placených služeb (sociální služby, fyzická kondice, masová kultura). Ze sféry možné komercializace je však

nutno vyjmout potřeby, jejichž společenské a rovné uspokojování patří mezi základní sociální vymoženosti pracujících v socialistické společnosti, zejména potřeby léčebné péče, sociálního zabezpečení, a dále potřeby, jejichž uspokojování je podmínkou dynamizace společenského vývoje a rychlejšího dosahování sociálních cílů, zejména vzdělávání a sebevzdělávání, náročné a tvůrčí kulturní činnosti, technická tvořivost, kde by snížení dotací vedlo k fixaci stávající vnitrosociální diferenciace.

— Zvláštním problémem na pomezí mezi společenskou a osobní spotřebou je *komplex otázek spojených s bydlením, rozvojem sídel a komunikací*. Diferenciace v úrovni nákladů spojených s bydlením v různých vlastnických formách bydlení je jedním ze zdrojů sociální nerovnosti. Jako účelné se jeví zachovat sociální funkce bytové politiky, společenskou garanci práva na zabezpečení ubytování a pomoc při uspokojování potřeby odpovídajícího bydlení u nižších příjmových skupin. Další zvýšení podílu prostředků obyvatelstva na výstavbě bytů umožní urychlit plné řešení kvantitativních aspektů bytového problému (včetně nezbytné volné rezervy) a přesunout pozornost na zvýšení kvality bydlení (počet místností n plus jedna, zvýšení plošného standardu, technické vybavení, příslušenství aj.) a zvýšení variantnosti ubytovacích forem (penziony, domy hotelového typu aj.). Další rozvoj sídelní infrastruktury vyžaduje jak modernizaci technického zázemí, zvýšení kvality komunálních služeb, tak především zkvalitnění fungování obchodní sítě a rozvoj placených občanských služeb, dynamičtější investiční činnost v oblasti zařízení pro kulturu, sport a rekreaci. Uspokojování přepravních potřeb lze optimalizovat paralelním rozvojem hromadné dopravy (zrychlení, zvýšení kapacity, vyšší kultura cestování) a individuálního automobilismu (potřeba snižování pořizovacích i provozních nákladů, úspornější typy automobilů, městská minivozidla). Racionalizace společenského styku vyžaduje další rozvoj spojových a komunikačních sítí (urychlená telefonizace, rozšíření počtu televizních kanálů).

— *Velmi naléhavá je potřeba zvýšení sociálních příjmů a dávek ze společenských spotřebních fondů*, a to jak v oblasti společenské pomoci rodinám s dětmi, tak zejména invalidních a dříve vyměřených starobních důchodů. Důchodovou úroveň je nutno pružněji přizpůsobovat růstu životních nákladů a průměrné společenské životní úrovni.

— Vytvoření trhu spotřebitele znamená nejen dořešení objemových disproporcí mezi nabídkou a poptávkou po výrobcích a službách, ale především *zvýšení kvality, technické a estetické úrovně a užitelnosti spotřební nabídky*, urychlení vybavovacích a inovačních procesů, překonávání zaostávání v tržním sortimentu za vyspělými kapitalistickými zeměmi v oblasti audiovizuální a informační techniky, spotřebičů a přístrojů pro domácí hospodaření i vybavení pro volný čas. Podmínkou zastavení expanzivity individuální práce je vytvoření společenských, cenově dostupných variant pro všechny druhy údržbářských a opravářských prací, dostatečného objemu stavebních služeb i vznik nových forem služeb v oblasti sociální péče, sportu, rekreace aj.

Pro další vývoj tržní spotřeby bude podstatný vývoj relace mezi příjmy a cenami. Politika luxusních cen zpomaluje vybavovací procesy a přes ztížený odbyt i výrobní inovace. Disproporce v cenové struktuře spotřebního koše deformují spotřební tlaky i reálnou strukturu spotřeby. V cenové politice je nutno respektovat fakt velmi nerovnoměrného rozložení kumulovaných příjmů a peněžních rezerv. Převážná většina populace žije v atmosféře relativně napjaté peněžní bilance, v níž nejsou pohotové rezervy pro vyšší jednorázová vydání.

— *Urychlení žádoucího vývoje volného času* je podmíněno redukcí společenské i individuální práce; snižováním časových ztrát v dopravě, správě, obchodu a službách a na druhé straně rozvojem zájmů a společenské nabídky aktivit volného času, která je dnes až na výjimky silně poddimenzována. Největší růst požadavků lze očekávat ve sféře domácí a zahraniční rekreace. Aktuálně stojíme před naléhavým úkolem zvládnutí obsahové nabídky pro šířící se videotechniku.

K překonávání privatizačních tendencí je nutno podporovat rozšiřování různých forem sociálního a zájmového sdružování, kolektivních aktivit, společenské zábavy dospělé populace.

V souvislosti s požadavky na zdokonalování materiální báze lidského života je kladena legitimní otázka, zda touto cestou neposilujeme konzumní orientace. Socialismus by neměl a nebude opakovat spotřební vzory vytvořené kapitalistickou ekonomikou s jejím zákonem zisku, jednostrannou individualizací, prestižní demonstrativní spotřebou, i když zatím vzhledem k nižší rozvinutosti výrobních sil v řadě oblastí spotřeby spíše dohání, než tvoří nové vzory. V boji s konzumentstvím však nesmíme zaměňovat deformovaný spotřební vztah s prostou potřebou vytvořit si podmínky pro bohatší a harmoničtější lidský život. Proč by se měl pracující v socialistické společnosti spokojit s nižším standardem užitečnosti, technizace, estetizace, komfortu, s méně bohatým spotřebním košem, než jakého dosahuje pracující ve vyspělých kapitalistických ekonomikách? Boj proti konzumentství se nesmí stát nástrojem apologetiky výrobní a spotřební nerozvinutosti. Hranice racionality spotřeby, odpovídající cíli všestranného harmonického rozvoje lidské osobnosti, leží ve většině spotřebních oblastí značně dál, než je dnes dosažený spotřební standard. Vyšších sociálních horizontů nelze dosáhnout bez kvalitativně dokonalejšího hmotného zázemí lidské práce i mimopracovního života.

Ekonomizace myšlení, vycházející z vědomí ekonomické podmíněnosti tempa a forem sociálního rozvoje, však nesmí vyústit v krajnost ekonomického determinismu. Žádný materiální vzestup sám o sobě nezaručí transformaci v bohatost života a rozvoj osobnosti, jak o tom koneckonců svědčí realita některých kapitalistických zemí. Ekonomický rozvoj potřebuje k dosažení žádoucích sociálních efektů oporu v růstu všeobecné vzdělanosti, kulturní úrovně, v celkové politické atmosféře, ve světonázorové a hodnotové orientaci. Ke hmotným a organizačním podmínkám je nutno připojit znalostní, dovednostní a volní složky. Stávající diferenciaci v míře individuálního osvojení potřeb fyzického a duchovního rozvoje je objektivně založena a její příčiny ve sféře práce, rodinného zázemí, v úrovni všeobecného vzdělání budou ještě dlouho přetrvávat. Dynamika sociálního rozvoje bude proto do značné míry spoluručena tím, do jaké míry se podaří využít specifický autonomní kultivační potenciál vzdělávání, výchovy, kultury a umění k aktivizaci a usměrnění individuálních zájmů, k postupnému oslabení a překonání stávajících socio-kulturních bariér osobnostního rozvoje.

3.2. *Prosazování sociálně spravedlivé a funkční diferenciaci*

Představa optimalizace kritérií žádoucí vnitrosociální diferenciaci je ještě méně propracovaná než představa cest obecných růstových procesů.

Princip sociální spravedlnosti v podmínkách socialismu znamená *v první řadě překonání pozůstatků třídních nerovností* vyprodukovaných kapitalistickou minulostí. V této dimenzi jsme také dosáhli výrazného pokroku. Otevřené otázky začínají tam, kde je nutno naučit se odlišovat třídní nerovnost a sociální rozdíl. Socialismus neodstranil a neodstraňuje všechny sociální roz-

dily.(5) Nejen socialistická, ale ani komunistická společnost nebude společenstvem unifikovaných jedinců se stejnými zájmy, životními formami a prožitky. Právě naopak teprve všeobecnost rozvoje umožní individualizaci jeho forem. Ilustrativně lze říci, že od diferenciace vertikálního typu, popisované v pojmech „více—méně“, se bude přecházet k diferenciaci horizontální povahy, vyjádřeně pojmy „stejně—jinak“, zajišťující srovnatelnou úroveň osobnostního rozvoje při bohaté škále volby dosažitelných cest.

Aktuálně stojíme v situaci, kdy zůstává nedořešena část úkolů ve *vyrovňování stupně sociálně ekonomického rozvoje* jednotlivých územních oblastí, v části venkovských obcí. Nedořešeny zůstávají i některé problémy pracovního a společenského uplatnění muže a ženy. V zásadě však dosažený stupeň sblížení vyvolává potřebu přehodnotit, které z přetrvávajících rozdílů ještě vyjadřují nerovnost společenského postavení a životních šancí, kde jde o rozdíly odpovídající dosažené úrovni dělby práce a povaze socialismu, a kde naopak potlačení rozdílů, neoprávněná stejnost či převrácení rozdílu začíná vyjadřovat nový typ socialismu neadekvátní nerovnosti.

Aktivním jádrem prosazování principu sociální spravedlnosti je *zdokonalování rozdělovacích procesů v závislosti na výsledcích práce*. Tato určující vlastnost socialistických rozdělovacích vztahů se dosud prosazuje historicky vzniklými, setrvačnými a v mnoha aspektech subjektivně deformovanými mechanismy. Ve stávající mzdové diferenciaci lze identifikovat sociálně nespravedlivé rozdíly, které je nutno dále vyrovnávat. Naopak v řadě diferenciálních dimenzí neodpovídají stávající rozdíly diferenciaci pracovních zásluh a jsou proto jednak sociálně nespravedlivé, jednak pracovní demotivační.(6) Pro účinnost pracovní stimulace je rozhodující denivelizace odměňování u srovnatelné práce uvnitř pracovních kolektivů a mezi pracovními kolektivy při rozdílných celkových výsledcích.(7) Zdokonalování rozdělování nemá dostatečnou oporu v teoretickém rozpracování kritérií míry práce a diferenciace pracovních zásluh. Optimalizace rozhodovacích a řídicích kritérií v této oblasti bude jedním z nejobtížnějších úkolů procesu intenzifikace ekonomického rozvoje.

Rozdělovací princip socialismu bývá někdy formulován v podobě „odměna podle práce, život podle zásluh“. V tomto významovém posunu však nejsou respektovány zprostředkovací procesy, které vstupují mezi práci, mzdu a hmotnou životní úroveň a které tuto vazbu silně relativizují. Souběh hmot-

(5) Socialismu vlastní jsou nejen rozdíly přírodní povahy (biofyzilogická odlišnost pohlaví, individuí, difference v přírodních podmínkách), ale také mnohé rozdíly společenské, spočívající ve výrobních technologiích, v dosažené úrovni dělby práce, zakódované v odlišnostech sídelní struktury, specifika národní kultury. Tím spíše nemůže socialismus odstraňovat individuální rozdíly podmíněné předchozí životní cestou, rodinným a sociálním zakotvením aj.

(6) Vyrovnávací proces by měl pokračovat překonáváním rozdílné úrovně odměňování mužské a ženské práce, skryté v meziodvětvových rozdílech, prohloubení diferenciace je naopak žádoucí v dimenzi kvalifikované a nekvalifikované práce. Nedoceněna je práce v nevýrobní sféře, práce tvůrčí a inovační, práce na střední úrovni řízení, v předvýrobních etapách, práce řemeslné náročná aj.

(7) Všeobecné heslo denivelizace bez konkretizace žádoucí denivelizační dimenze může být dezinterpretováno ve smyslu prohloubení stávajících, do značné míry nežádoucích diferencí. Kromě toho je však nutno položit si v úvahách o formách a míře denivelizace otázku, jaký je její očekávaný a žádoucí společenský efekt. Zda jde o to, dosáhnout prosazením diferencovanějšího odměňování nové podoby vnitrosociální diferenciace, nebo naopak, zda cestou otevření možnosti růstu příjmu při lepších pracovních výsledcích dosáhnout zvýšení výkonového standardu a tím ve skutečnosti nové úrovně srovnatelného odměňování při vyšším efektu práce.

ných zdrojů, kumulace a přerozdělování vedou ke vzniku diferenciace v hmotných podmínkách života, která je do značné míry nezávislá na pracovních zásluhách jednotlivce a přitom rozhoduje o možnostech uspokojování jeho potřeb (Vítečková 1987). Čím bohatší je společnost, čím více užitečných hodnot nashromáždila a produkuje, tím zřetelněji vystupují efekty kumulačních a redistribučních procesů. Překonávání těchto diferencí je velmi obtížné, v nejbližším období je nutno spíše předpokládat jejich prohlubování. Aktuálně je možné a nezbytné potlačovat alespoň nelegální hmotné zdroje a hledat možnosti společenské kontroly vývoje majetkové a příjmové diferenciace.

Obsahem principu sociální spravedlnosti v podmínkách socialismu je proto také společenská kontrola absolutního rozměru vnitrosociálního spotřebního rozpětí, poměru mezi nejnižšími a nejvyššími příjmy, mezi nízkou a luxusní úrovní spotřeby. Z našeho slovníku jakoby vymizely pojmy bohatství a chudoba. S růstem společenského bohatství se však objevuje paradoxní efekt. V uplynulém období rostly mzdy proporčně, to znamená, že poměr nízkých a vysokých mezd se prakticky nezměnil (Večerník 1985). Při zachování relativní mzdové diferenciace, která patří k nejnižším mezi socialistickými zeměmi, rozdíly v nominálních příjmech značně vzrostly a spolu s tím se zvětšují i rozdíly ve spotřebních možnostech.⁽⁸⁾ Otevírá se tím na jedné straně problém úrovně společenské garance hmotných podmínek života osob, které pro svůj věk nebo zdravotní stav nemohou zvyšovat své příjmy prací a žijí dnes na hranici sociálního či dokonce životního minima. V systému důchodového zabezpečení a sociálních dávek je nutno urychleně zabezpečit další zvýšení důchodového minima a vytvořit mechanismus trvalého přizpůsobování dávek a důchodů růstu životních nákladů a inflace. Na druhé straně vznikají otevřené otázky, jaká úroveň spotřebního rozpětí je oprávněná a nutná v socialistické společnosti, z jakých zdrojů spotřební diferenciace vzniká, kdo jsou nositelé luxusních forem spotřeby, jaký je vztah reálné diferenciace osobního majetku a úrovně spotřeby k základnímu rozdělovacímu principu socialismu podle společenských zásluh. Prosazovat sociálně spravedlivou diferenciaci znamená především měnit sociální obsah diferenciálních kritérií.

Optimalizace vnitrosociální diferenciace v podmínkách a způsobu života by měla zvyšovat její funkčnost ve vztahu k uspokojování potřeb společnosti, zejména ve vztahu k rozvoji a využití pracovní síly. Také tento princip je nutno teprve hlouběji dešifrovat. Podporovat funkční diferenciaci podmínek a způsobu života vyžaduje respektovat rozdílné požadavky na výkon různých typů práce z hlediska připravenosti pracovní síly, pracovní koncentrace, rozšiřování znalostí a dovedností, regenerace fyzických a duševních sil. Zejména jde o specifické požadavky tvůrčí práce, které je nutno více respektovat jak v organizaci pracovního procesu (uvolnění časového režimu práce), v obsahu pracovní činnosti (získávání zkušeností a kvalifikační růst jako součást práce), v pracovních podmínkách, v systému odměňování. Zdroje pracovní aktivity a efektivnosti jsou však skryty i v mimopracovní sféře, kde je nutno vysoce kvalifikované pracovní síle vytvářet podmínky pro snížení objemu nutných domácích prací, pro sebevzdělávání, pro pracovní koncentraci.

(8) Hranice tzv. prvního decilu, oddělujícího deset procent nejnižších mezd, a devátého decilu, za nímž je situováno deset procent nejvyšších mezd, se mezi lety 1959 a 1979 posunuly první o 804 Kčs, druhá o 1.940 Kčs a rozpětí mezi prvním a devátým decilem se zvětšilo z původních 1.231 Kčs na 2.367 Kčs, tedy téměř na dvojnásobek.

3.3. Aktivizace způsobu života jako jedné ze sociálních sil

Konkretizace tohoto třetího optimalizačního kritéria je dosud nejméně propracována jak teoreticky, tak věcně. Uvolnění a usměrnění sociálních hybných sil představuje jeden z nejsložitějších problémů zdokonalování socialistických společenských vztahů. Transformace tohoto principu do života společnosti obtížně hledá optimální polohu mezi dvěma nežádoucími krajnostmi: nekontrolovanou živelností, v níž je skryto nebezpečí systémových disfunkcí, a umrtvením aktivity z obavy před jejími nežádoucími důsledky. Historické i současné zkušenosti socialismu potvrzují, že není příliš obtížné dosáhnout oživení aktivity, například uvolněním prostoru pro soukromé podnikání, ani sevřít aktivitu do formálního rámce administrativní reglementace. Obtížné je uvolnit a udržet žádoucí aktivitu, usměrnit ji tak, aby urychlovala realizaci společenských potřeb a cílů.

Úkol aktivizace sociálních sil společenského reprodukčního procesu se dotýká veškeré mnohohrstevnosti sociálních subjektů, činností a procesů a všech stránek společenské existence. Způsob života představuje v tomto komplexu jen jednu ze sociálních sil — lidského činitele, člověka jako pracovní sílu, občana, člena sociální organizace společnosti i sebetvůrce vlastního života.

Aktivizovat sociální subjekt vyžaduje uvést do pohybu jeho vnitřní hybné síly — zájmy, potřeby, aspirace, vytvořit takové společenské poměry, v nichž nejen může, ale dokonce je stimulován uspokojovat své zájmy tak, aby tím objektivně přispíval k žádoucí dynamice společenského celku. Tuto možnost otevírá socialistická povaha vlastnických a dalších společenských vztahů, v nichž je objektivní rozpornost dílčích zájmů koneckonců překonávána a sjednocována vzájemnou společnou závislostí, jednotlivými zájmy celospolečenskými. Jejich identifikace je však podmíněna artikulací a konfrontací zájmů dílčích.

V dosavadním vývoji způsobu života se plně nepodařilo dosáhnout aktivizace a usměrnění iniciativy a angažovanosti v práci, politickém i osobním životě, na společensky žádoucí cesty. Nositelem aktivní společenské i životní orientace je poměrně úzké aktivní jádro společnosti. Úkol aktivizace způsobu života jako dynamického článku společenské reprodukce se proto transformuje v požadavek uvolnění rigidity a setrvačnosti životních forem, reálného rozšíření prostoru volby pracovní i životní dráhy. V podstatě jde o vytvoření takové podoby socialistických společenských vztahů, v nichž se rozšíří prostor pro sociální síly, budou vytvořeny lepší podmínky pro uplatnění názorů, životních představ, pro respektování konkrétní životní situace jednotlivých tříd, skupin i individuí. Otevřenou otázkou ovšem je, jakými prostředky toho lze dosáhnouti, aby výsledek urychloval cestu vpřed, nikoli zpět.

Protože určující podmínkou urychlení výstavby socialismu je urychlení rozvoje výrobních sil, klíčovou otázkou se stává efektivnější využití pracovního potenciálu společnosti, tedy rozvoj, adekvátní rozmísťování, využívání a rozšířená reprodukce pracovních sil všeobecně a pracovních sil odpovídajících urychlování vědeckotechnického pokroku zvláště.

Účinným stimulem pracovní výkonnosti je ekonomický zájem; zvyšování účinnosti hmotné stimulace, prohlubování závislosti odměny na množství a výsledcích práce musí být doprovázeno omezováním váhy individuálních pracovních a nelegálních nepracovních zdrojů, zdokonalováním tržní nabídky a možností realizace příjmů.

Ekonomickou stimulaci však nelze jednostranně přeceňovat. Zdrojem zainteresovanosti na kvalifikované a produktivní práci musí být práce sama, její obsah a podmínky, celková pracovní atmosféra na pracovištích, reálná účast

pracujících na řízení podniku. Předpokladem je proto vytvoření takového ekonomického mechanismu, který stimuluje úspory živé práce, kultivuje podmínky práce, zabezpečuje odměňování podle výsledků práce jednotlivce i kolektivu, zvyšuje stupeň ekonomické samostatnosti a kolektivní samosprávnosti hospodářských jednotek.

Problém aktivizace způsobu života je proto v první řadě problémem bytostně politickým. Jak mnohonásobně potvrzuje příklad přestavby sovětské společnosti, společenské aktivizace individua lze dosáhnout jen v otevřené činnorodé společenské atmosféře, v podmínkách stále se prohlubující demokratizace celého společenského života. Do jaké míry se podaří využít aktivní potenciál lidské práce i občanské aktivity k urychlení socialistické výstavby bude i u nás do značné míry záviset na vývoji politických procesů, na tempu a formách prohlubování socialistické demokracie. V podstatě jde o to, dát společenskému a politickému životu větší otevřenost a dynamiku. Uvolňovat administrativní regulaci ve prospěch ekonomických kritérií, umožnit artikulaci a konfrontaci skupinových zájmů, nebát se přitom rozporů a konfliktů, které jsou nezbytnými průvodními rysy vývojové dialektiky a urychlují společenský pohyb.

Nepochybné je, že tlak na sociální změnu, vyvolaný procesem intenzifikace a urychlování rozvoje ekonomiky, se bude ve způsobu života projevovat jako destabilizace, vyvolávající pocit nejistoty, popřípadě i nespokojenosti. Půjde o vysoce konfliktní proces, který bude diferencovaně ovlivňovat zájmy různých sociálních skupin, vyvolávat politická napětí a tlaky. S touto skutečností je nutno počítat jako s nezbytností.

Současně se proti minulosti podstatně zvýší nároky na sociální politiku v nejširším slova smyslu, na schopnost všech decizních orgánů vnímat a předvídat sociální důsledky probíhajících změn, z třídních pozic hodnotit zájmové rozpory a prosazovat preference v souladu se zájmy širokých vrstev pracujících. Před značně odlišnými úkoly, na něž dosud není připravena, bude stát i sociální politika v úzkém slova smyslu, která musí pružně zabezpečit přijímání kompenzačních a nápravných opatření, vyrovnávat disfunkce, usměrňovat činnost sociálních institucí aj.

Cesty možné a žádoucí budoucnosti lidského života bude nutno dále hledat a upřesňovat. Přesto se domnívám, že to, co potřebujeme, nejsou nové principy, cíle a ideály. Potřebujeme důslednější a účinnější využívání předností socialismu a jeho vývojových zákonitostí. Potřebujeme, aby se skutečně prosazovala orientace výroby na růst uspokojování rozšiřujících se potřeb, aby se prosazoval zákon ekonomie společenského času, zdokonalovalo společenské plánování a řízení, aby se důsledně zabezpečovaly rostoucí sociální jistoty a závislost míry spotřeby na míře práce, aby se důsledně prohlubovala socialistická demokracie, vedoucí úloha strany a její spojení s pracujícími masami. To, co hledáme, jsou nové a účinnější způsoby a cesty jejich dosahování. Dynamizace sociálního rozvoje vyžaduje spojení socialistické ideologie, socialistických společenských vztahů s výrobní a kulturní vyspělostí. V tomto sjednocení je i zdroj upevňování a rozšiřování socialistické kvality způsobu života.

Literatura

- Bestužev-Lada, I. V.: *Poiskovoje socialnoje prognoztirovanije*. Moskva, Nauka 1984.
Československo 2000. Díl II. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
Filipcová, B. a kol.: *Vývoj způsobu života v souvislosti s perspektivním rozvojem společnosti*. Praha, ÚFS ČSAV 1973.

- Hypotéza prognózy rozvoje životního způsobu v ČSSR.* Praha, ÚFS ČSAV 1986.
- Richta, R. — Charvát, F. a kol.: *Prognostická studie k vybraným problémům ekonomického a sociálního rozvoje. Díl II. Sociální rozvoj.* Praha ÚFS ČSAV 1983.
- Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ.* Praha, Svoboda 1986.
- Večerník, J.: *Dynamika mzdové diferenciace v socialistických zemích a postavení dělnické třídy.* Sociológia 1985, č. 2.
- Vítečková, J.: *Tendence a problémy vývoje hmotných podmínek života.* Sociologický časopis 1987, č. 1.
- XXVII. sjezd KSSS. Dokumenty a materiály.* Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Я. Витечкова: Будущее образа жизни - попытка поиска ответов на открытые вопросы

Статья является прогностическим размышлением о современном положении, тенденциях развития и противоречиях образа жизни в ЧССР, выливающимися в предложения относительно направлений его дальнейшего совершенствования.

При оценке достигнутого положения автор характеризует, наряду с достигнутыми успехами, и нерешенные проблемы и последствия низкой эффективности общественного труда, неэффективного утверждения закона экономии времени, недостаточного обеспечения рыночного предложения изделий и услуг, недостаточного уровня и качества обеспечения потребностей из общественных фондов потребления, проявляющиеся в труде, быте и в области свободного времени. В развитии внутриобщественной дифференциации условий и образа жизни было достигнуто высокой степени преодоления социально-классового неравенства, однако, основной свойственный социализму дифференцирующий принцип вознаграждения по результатам труда до сих пор проводится с низкой эффективностью.

Будущее развитие будет зависеть от конкретных эффектов взаимосвязанного действия экономических, политических, социальных и культурных процессов, от создания качественно нового характера общественного воспроизводственного механизма. Экстраполяционная альтернатива развития считается критической.

Проект оптимизации процессов принятия решений и управления предполагает конкретизацию актуальных целей и оптимизирующих критериев, которыми считается:

- а) рост среднего общественно достигнутого материального и культурного уровня,
- б) утверждение социально справедливой дифференциации,
- в) активизация человеческого фактора, образа жизни как одной из социальных сил.

Во второй части статьи автор конкретизирует представления о вещественных процессах, связанных с реализацией этих критериев, с ударением на дальнейшем совершенствовании материальных и духовных условий жизни, совершенствовании процессов распределения и расширения пространства для действия социальных сил. Ожидаемые социальные изменения станут конфликтным процессом, повышающим требования к социальной политике в широком и узком смысле слова.

Summary

J. Vítečková: The Future of the Way of Life — Attempt at a Search for Answers to Open Questions

The paper brings a prognostic deliberation on the present state, developmental tendencies and contradictions characterizing the way of life in Czechoslovakia; this ultimately allows to suggest directions of its further improvement.

In evaluating the state attained, the paper characterizes — in addition to successful achievements — incompletely solved problems and consequences of the low effectiveness of socially productive work, of an ineffective enforcement of the law of time economy, of insufficiently securing the market supply of products and services, of an unsatisfactory level and quality of securing needs from social consumption funds. These manifest themselves in work, in everyday life, in leisure. Although social-class inequalities in the development of the intrasocial differentiation of conditions and of the way of life have largely been overcome, the basic differentiation principle of remuneration according to the results of work, which is intrinsic to socialism, is asserting itself with little effectiveness.

Future development will depend on the concrete effects of interaction among economic, political, social and cultural processes, on the development of a qualitatively new form of the social reproduction mechanism. The extrapolative developmental alternative is considered as critical.

The project of the optimization of decision-making and managerial processes necessitates the identification of the following actual goals and optimization criteria:

- a) Rise of the average socially attained material and cultural level
- b) Enforcement of a socially just differentiation
- c) Activation of the human factor, of the way of life as one of the social forces.

The second part of the paper is aimed at concretizing the notions of objective processes connected with the realization of these criteria. Emphasis is laid here on the further improvement of both material and spiritual living conditions, on the improvement of distribution processes, and on the expansion of the operational space of social forces. Expected social changes will be a process full of conflicts; it is going to raise the claims on social policy both in the broad and in the narrow sense of the word.